

האמנם קרסה תיאוריית "קורי העכביש"? - על הרגישות לחללים ב"צוק איתן"

יגיל לוי

השיח הציבורי במהלך מבצע "צוק איתן" סימן רמה גבוהה של נכונות חברתית להשלים עם חללים צבאיים בהשוואה למלחמות או למבצעים קודמים, במיוחד ביחס למלחמת לבנון השנייה. במאמר זה אבקש לברר את הטענה הרווחת באשר לחיזוק הנכונות החברתית להשלים עם חללים צבאיים, ולהראות שאין לקבלה כפשוטה. טענתי היא שהרגישות לחללים קיימת, אבל היא מורכבת יותר מכפי שהיא נראית וגם מושפעת מנסיבות משתנות. כאשר, כמאפיין את "צוק איתן", הפעולה הצבאית הינה אינטנסיבית, קצרה ונתפסת כמוצלחת, וכאשר הקרבתן של הקבוצות החברתיות המבוטסות אינה ניכרת, ואף מוצדקת בנסיבות של בחירה מרצון, הצדקתן של המוות הצבאי קלה יותר והוא אינו מעורר התנגדות של ממש.

מילות מפתח: העברת סיכון, מוות צבאי, מיפוי הרוגים, מניעת נפגעים, פעולה קולקטיבית, רגישות לחללים, שיח השכול

מבוא

השיח הציבורי במהלך מבצע "צוק איתן" (יולי-אוגוסט 2014) סימן רמה גבוהה של נכונות חברתית להשלים עם חללים צבאיים בהשוואה למלחמות או למבצעים קודמים, במיוחד ביחס למלחמת לבנון השנייה – הסבב האלים האחרון שבו נפלו עשרות חיילים. מבצע "צוק איתן", שארך חמישים יום, היה תגובה של ישראל להסלמה שחלה בירי רקטות וטילים מרצועת עזה לישראל, הסלמה ששני הצדדים לא שלטו בהתפתחותה.¹ במשך עשרת הימים הראשונים של המבצע תקף צה"ל מהאוויר, מהיבשה ומהים את הרצועה, חמאס ירה רקטות על יישובים ישראליים

פרופ' יגיל לוי הוא חבר סגל האוניברסיטה הפתוחה

ונעשו מספר ניסיונות של כוחות חמאס לחדור לישראל דרך מנהרות שחפר הארגון. הצעה של מצרים להפסקת אש נתקלה בסירוב של חמאס לקבלה. אז פתחה ישראל במבצע קרקעי שנועד להרוס את המנהרות. הפעולה הקרקעית ארכה כשבועיים וחצי נוספים, ורק לאחר עוד שלושה שבועות של הפגזות של צה"ל מהאוויר, מהיבשה ומהים, הושגה הפסקת אש.

65 חיילים נהרגו במבצע "צוק איתן", אך מותם לא עורר מחאה ציבורית או ביטויי התנגדות להמשך הלחימה. על רקע זה נשמעה טענה כי קרסה תיאוריית "קורי העכביש" – התיאוריה על כושר העמידה הרעוע שמזכ"ל חזבאללה, חסן נסראללה, ייחס לחברה בישראל. חדה במיוחד בהקשר זה הייתה הבחנתו של חוקר התרבות פרופסור ישי רוזן-צבי, שבדברים שנשא בכנס באוניברסיטת תל אביב אמר: "מוות של חיילים לא מייצר יותר אותו לחץ ציבורי כשהיה בעבר. זהו מנגנון חדש ואחר מזה שהכרנו, שבו ארונות קבורה יצרו תחושת מיאוס שהביאה ביקורת ולחץ תקשורתי".²

התרשמותו של פרופ' רוזן-צבי קיבלה ביסוס במחקר של ציפי ישראלי ואלישבע רוסמן, שבדק את הסיקור התקשורתי במהלך מבצע "צוק איתן". לפי המחקר, אמנם סוקרו במהלכו נפגעים, אך לא בצורה ביקורתית כבעבר, וגם אם הושמעה ביקורת כלפי הדרג המדיני על אופן ניהול המבצע, היא לא שילבה את המחיר האנושי שלו. הקורבן הוצג כהכרח, החיילים שהקריבו את חייהם הוצגו כגיבורים והשיח לא חזר לדפוס העבר של התמסרות לשכול.³ עמדה מנוגדת השתקפה בעדויות של ארגון "שוברים שתיקה" על המבצע. סיכום התחקירים שערך הארגון קבע כי העיקרון שהנחה את המדיניות הצבאית במהלך "צוק איתן" היה מינימום סיכון לכוחותינו, גם במחיר פגיעה באזרחים חפים מפשע. מדיניות זו הביאה, לפי "שוברים שתיקה", לפגיעה ניכרת באוכלוסייה האזרחית ברצועת עזה.⁴

לפנינו שתי גישות שונות, שלכאורה לא סותרות זו את זו. ועדת וינוגרד, שחקרה את מלחמת לבנון השנייה, מצטטת את ראש המוסד דאז, מאיר דגן, שאמר בדיון במהלך המלחמה כי "לדעתי, הטרואומה של לבנון יושבת יותר אצל הדרג המדיני מאשר אצל הציבור".⁵ בכך הוא קלע להבחנה המקובלת בתיאוריה כי המנהיגים חוששים לעיתים שהציבור לא ישלים עם קורבנות, וחשש זה מביא לצמצום סיכונם של החיילים עד כדי ביטול משימות, או לחילופין למדיניות אש אגרסיבית שתצמצם אף היא את סיכון החיילים. כלומר, מקור המחשבה כי מראה ארונות המתים מחולל התנגדות, הוא לא אחת בשיח הפוליטי ולא בדעת הקהל, וודאי שאינו נובע מהתנהגות קבוצתית מאורגנת. הפוליטיקאים תופסים את הציבור כרגיש מכפי שהוא באמת, ולכן נוטלים על עצמם אילוצים, לכאורה מרובים מדי.⁶ למרות זאת, הסתירה שהוצגה לעיל מצדיקה ברור.

במאמר זה אבקש לברר את הטענה הרווחת באשר לחיזוק הנכונות החברתית להשלים עם חללים צבאיים, ולהראות שאין לקבלה כפשוטה. טענתי היא שהרגישות לחללים קיימת, אבל היא מורכבת יותר מכפי שהיא נראית וגם מושפעת מנסיבות משתנות. כאשר הפעולה הצבאית הינה אינטנסיבית, קצרה ונתפסת כמוצלחת, וכאשר הקרבתן של הקבוצות החברתיות המבוססות אינה ניכרת, ואף מוצדקת בנסיבות של בחירה מרצון, הצדקתן של המוות הצבאי קלה יותר והוא אינו מעורר התנגדות של ממש.

החלק הראשון של המאמר יציג את הרקע לדיון ואת מסגרתו התיאורטית. החלק השני יציג מספר היגדים הבוחנים הסברים שונים לאי-התפתחותה של התנגדות פעילה להקרבת חיים במהלך מבצע "צוק איתן".

רקע ותיאוריה

רגישות לחללים צבאיים התפתחה בחברה בישראל בעיקר מאז מלחמת לבנון הראשונה (1982), בדומה לתסמונת שהתפתחה בדמוקרטיות אחרות. שיח השכול שיקף את השינוי. עד מלחמת לבנון הראשונה, מותם של חיילים נתפס כהכרח, כחלק מ"מגש הכסף" שעליו ניתנה עצמאות המדינה. שיח השכול ההגמוני התאפיין אז בהשלמת המשפחות השכולות עם אסונן. המדינה העניקה להן כבוד ויוקרה והפכה את הנופלים לסמלי הנצחה לאומיים, ובתמורה לכך קיבלו המשפחות את קורבנן בהשלמה. ביקורת או תהייה על נסיבות נפילתו של הבן לא היו חלק מהשיח.⁷ גישה זאת החלה להשתנות כבר במלחמת יום הכיפורים, כאשר מקצת המשפחות השכולות נכנסו לזירה הפוליטית והצטרפו לתביעה לפטר את שר הביטחון משה דיין, שנתפס כאחראי ל"מחדל" במלחמה. עם זאת, רק בעקבות מלחמת לבנון הראשונה החלו להישמע קריאות תגר ממשיות, שקעקעו את ההסכמיות סביב תביעת המדינה להקרבת חיים בשדה הקרב, והשיח הפך לביקורתי ואף למתריס.

"משפחת הבופור" – ההורים השכולים שמחו על מות בניהם בקרב על מוצב הבופור בלילה הראשון של מלחמת לבנון הראשונה – הייתה מהקבוצות הראשונות שהטילו ספק בצדקת המלחמה. קריאות תגר אלו המשיכו עם "חיילים נגד שתיקה", שמחו על מחיר הדמים של מלחמת ההתשה בלבנון (1982-1985). אותם חיילי מילואים משוחררים הניפו שלטים מול ביתו של ראש הממשלה מנחם בגין, עליהם צוין מספר החללים העדכני. לשיא הגיעה התופעה בתנועת "ארבע אימהות", שמחתה על מחיר השהייה בדרום לבנון בעקבות אסון המסוקים של 1997 ומילאה תפקיד בהוצאתו של צה"ל משם בשנת 2000. דומים להם היו ארגוני המחאה שפעלו בעקבות מלחמת לבנון השנייה (2006), כמו ארגונים של חיילי מילואים והורים שכולים. אלה מחו על תפקודו של הצבא במלחמה, שלטענתם

גם לקורבנות שהיה אפשר למנוע, או, לחילופין, ניתן היה להצדיק אם מטרות המלחמה היו מושגות.

תנועות המחאה מינפו את הלגיטימיות של הדרישה להשמעת קול בזירה הציבורית בשם ההקרבה בצבא, הן כחיילי מילואים והן כהורים לחיילים. שני מהלכי הנסיגה החד-צדדית מלבנון, בשנים 1985 ו-2000, שנעשו בהשפעת המחאה על הקרבת החיים בזירה זו, היו ביטוי מובהק לשינוי בשיח השכול ולהשפעתו על פריסת צה"ל.⁸

התעצמות השיח הביקורתי הטילה מגבלות על חופש הפעולה של הממשלות ושל מפקדי צה"ל לסכן חיילים. שיאן של מגבלות אלו הגיע במלחמת לבנון השנייה, כאשר הממשלה נמנעה עד לרגע האחרון מלצאת לפעולה יבשתית נרחבת בעומק לבנון. ועדת וינוגרד, שחקרה את המלחמה, קבעה בהקשר זה: "צה"ל התנהל במלחמה כמי שהחשש מנפגעים בקרב חייליו שימש מרכיב מרכזי בהליכי התכנון ובשיקוליו המבצעיים. עם כל הרגישות שיש לייחס לחיי החיילים, והצורך להביא גורם זה בין השיקולים המנחים, קשה לקבל את ההשפעה יוצאת הדופן שהייתה לשיקול זה על ההחלטות של המפקדים הבכירים (ושל מקבלי ההחלטות בדרג המדיני)".⁹

גם מפקדי צה"ל נתנו ביטוי להבנתם כי החברה מתקשה יותר מבעבר לשלם את מחיר הנפגעים וכי שינוי זה מגביל את הפעלת הצבא.¹⁰ החשש מנפגעים הרתיע מראשית שנות האלפיים ייזום של מבצעים יבשתיים ברצועת עזה, ומשאֵלָה בוצעו, הופעלה מדיניות אש אגרסיבית שצמצמה את הסיכון לחיילים והעבירה אותו בחלקו לתושבי הרצועה. מתאם ברור מזוהה מאז בין הגברת הרגישות החברתית לחללים ובין הנטייה למדיניות אש אגרסיבית. גישה זו חייבה את מקבלי ההחלטות להשתמש בכוח רק משניתן היה לתבוע לגיטימיות גבוהה להפעלת מדיניות אש אגרסיבית שתעביר חלק מהסיכון מחיילי צה"ל לאזרחים העזתיים. כאשר לא הושגה לגיטימיות כזו, העדיפו מקבלי ההחלטות ריסון צבאי (כמו הסדרי הפסקת האש עם חמאס, בדומה לאלה שהושגו עם חזבאללה בלבנון) במקום שימוש מוגבל בכוח שיגביר את הסיכון לחיילי הצבא.¹¹

לכאורה, תסמונת זו של רגישות לחללים לא שבה והופיעה ב"צוק איתן". גם אם צה"ל דבק בגישה של העברת הסיכון מחיילים לאזרחי האויב מתוך הפנמה של רגישות חברתית לחללים, כפי שטוענים אנשי "שוברים שתיקה", יהיה מי שיטען כי הממשלה וצה"ל יכלו ליטול סיכונים גדולים יותר לאור השינוי בנכונות החברתית לקבל מספר גבוה יותר של הרוגים מקרב החיילים. את מידת הרגישות ב"צוק איתן" אבקש לברר בהמשך מאמר זה.

תסמונת הרגישות לחללים (casualty sensitivity) התפתחה בדמוקרטיה המתועשות מאז שנות השישים של המאה העשרים. מלחמת וייטנאם סימנה נקודת

מפנה בסוגיה זאת, וממנה ואילך נטבע המושג של מדיניות מניעת נפגעים (casualty aversion), כלומר הפחתת הסיכון לחיילים. זאת, אם על ידי הימנעות מביצוע משימות עתירות סיכון ואם על ידי ביצוען באופן המגביר את מיגונם של החיילים, לרבות על ידי הגברת השימוש בטכנולוגיה, או באופן המרחיק חלק מהסיכון אל עבר אזרחי האויב באמצעות מדיניות אש אגרסיבית.¹² תסמונת זו התפתחה ככל שהתחזקה התרבות הליברלית, על יסודותיה החומרניים, וירדה תחושת האיום הקיומי, בפרט עם סיום המלחמה הקרה.¹³ הדבר הוביל להתפתחותה של תרבות פוסט-הירואית, שבה סיכון חיילים מהווה אילוץ מרכזי בהתווייתה של המדיניות הצבאית.¹⁴

לצד ההסבר הסוציולוגי, חוקרי יחסים בין-לאומיים ומדע המדינה מציעים הסברים המזהים את המשתנים המגבירים או מחלישים את הרגישות לחללים, וזאת בהינתן תרבות פוליטית שאינה סובלנית לקורבנות. אני מבקש להציע תבנית המבוססת על שתי שכבות, כמסגרת תיאורטית שתנחה את הדיון האמפירי: השכבה הראשונה היא טיעונם של אנשי מדע המדינה האמריקאיים, ג'לפי, פיבר ורייפלר, לפיו המשתנה המסביר רגישות לחללים במצב תרבותי-פוליטי נתון אינו מספרם המצטבר של החללים או האיום שמותם נועד לסלק (ומשתנים אחרים שהסבירו מחקרים קודמים); לפי מחקרם של השלושה, הציבור האמריקאי יתמוך בהמשכה של פעולה צבאית גם כאשר מספר חלליה ילך ויגדל. התמיכה תנבע מאינטראקציה של שני משתנים: הציפייה כי הפעולה הצבאית תשיג את מטרותיה והאמון בצדקתה של ההחלטה הבסיסית להשתמש בכוח.¹⁵

המשתנה של גלפי, פיבר ורייפלר מהווה הסבר משכנע, בפרט אם נזכור כי במציאות הישראלית מספר החללים לא תמיד מסביר את המחאה, או לחילופין, את ההסכמה שהתפתחה סביב השכול. עם זאת, חולשתו של משתנה זה היא בכך שהוא נשען בלעדית על מחקרי דעת קהל ולא נותן משקל ראוי לכך ששינויים בה, בעיקר כאלה המשפיעים על מקבלי ההחלטות, מתפתחים לא אחת כאשר מתעוררת מחאה, כלומר מתפתחת פעולה קולקטיבית נגד מחיר המלחמה. כך היה במקרה האמריקאי בווייטנאם, וכך היה גם במקרה הישראלי שבו, כפי שנסקר למעלה, תנועות מחאה חוללו תפנית בדעת הקהל, ובעקבות כך גם הביאו לשינוי במדיניות.

פעולה קולקטיבית חתרנית מתפתחת בעיקר מקרב שורותיהן של הקבוצות המבוססות, בעלות הזמן, המשאבים, הכישורים והתעוזה לחולל מחאה, בנסיבות שבהן הן נושאות בנטל ניכר. לכן יש מקום לשלב משתנה נוסף ולשאול מי הן הקבוצות החברתיות הנושאות בנטל החללים, ועל כן קורבנן עשוי לעודד אותן לפתח תובנות ביקורתיות ביחס להקרבתן ולתרגם תובנות אלו לשיח שכול ביקורתי, וממנו למחאה. מחקרים מראים מתאם בין התנגדות פעילה למלחמה

ולקורבנותיה ובין מוצא חברתי מבוסס של הנושאים בנטל ההקרבה. ממצא זה מביא לכך שהמעבר מגיוס חובה לצבא של מתנדבים מחליש את הפוטנציאל למחאה במרבית הדמוקרטיות (בשל המדרג החברתי הנמוך יותר של המתנדבים), גם כשמספר החללים גדל.¹⁶

לטיעון זה שני יתרונות: ראשית, הוא הופך את הטיעון של גלפי וחבריו כי "ההצלחה קובעת" למורכב יותר ומעניק משקל לפרשנותן של קבוצות שונות – פרשנות המושפעת ממעמדה החברתי של כל קבוצה – לשאלה האמנם הפעולה הצבאית משיגה את יעדיה והאם הקורבן הולם את היעדים המושגים; שנית, הוא פותח אפשרות שדעת קהל ביקורתית לא תתורגם למחאה, בעיקר בנסיבות שבהן קבוצות חברתיות ממדרג נמוך נושאות בנטל ההקרבה. במצב כזה, דעת הקהל גם לא תגרום לשינוי בפריסת הצבא (דוגמת הפעלת לחץ אפקטיבי להפסקת הפעולה הצבאית).

השילוב של שני הטיעונים התיאורטיים המשלבים את משתני ההצלחה, הצידוק, וההרכב החברתי מוביל להנחה כי ההכרה בצדקת השימוש בכוח והציפייה להצלחתו יגבירו את הנכונות החברתית לקבל מספר גבוה של חללים, וזאת ככל שהקבוצות המקריבות אינן ממדרג גבוה. לעומת זאת, ככל שהקבוצות המקריבות הן ממדרג גבוה, ניתן לצפות לקריאה ביקורתית יותר של המציאות, כלומר, לקריאה ביקורתית את צדקת השימוש בכוח ואת מידת ההצלחה של התממשותו ביחס למספר החללים (וביחס לקורבנות אחרים, כמו המחיר הכלכלי הכרוך בלחימה). לקריאה ביקורתית זו יש פוטנציאל של תרגום להתנגדות פעילה למדיניות הצבאית. להלן כמה היגדים שיאירו מגוון היבטים של הרגישות לחללים ב"צוק איתן" וינסו לענות על השאלה מדוע לא התפתחה בישראל רגישות לחללים במבצע זה.

היגד ראשון – מלחמה אינטנסיבית לא הביאה להתפתחות רגישות למחאה

מחאה התפתחה בעבר רק לאחר סיום הקרבות. כך, למשל, "משפחת הבופור" הופיעה לאחר ימי הלחימה הראשונים של מלחמת לבנון הראשונה, עם סיום החלק "הרשמי" שלה. כך גם היה במלחמת לבנון השנייה. בניגוד למצטייר בזיכרון הקולקטיבי, סימני השאלה סביב נסיבות המוות של החיילים בשתי מלחמות אלו הופיעו רק כשבוע לאחר סיום הקרבות, עם הצטרפותם של הורים שכולים למעגל המחאה המתפתחת. המסקנה הנובעת מכך היא שארונות מתים אינם מעוררים תגובה ביקורתית מיד עם הופעתם.

מחאה התפתחה בעבר גם בנסיבות של מלחמת התשה ממושכת. כך היה במלחמת ההתשה הלבנונית (1982–1985), וכך היה עם ארגון "ארבע אימהות", או עם המחאה שפיתחה תנועת "שובי" בשנת 2004 נגד הקרבת חיילים ברצועת עזה במהלך האינתיפאדה השנייה.

את מבצע "צוק איתן" ניתן לשייך לקטגוריה של מלחמה אינטנסיבית. רוב החללים במבצע זה נפלו במהלך כשבועיים בלבד, במיוחד בפעולה הקרקעית, במה שיכול היה להיתפס כלחימה אינטנסיבית אך גם תחומה בזמן וביעדים (ראו בהמשך). בנסיבות אלו, הפוטנציאל להתפתחותן של רגישות ומחאה היה נמוך. סביר להניח שהרגישות והמחאה היו גוברות ככל שהפעולה הקרקעית הייתה מתארכת ועימה גדל מספר ההרוגים, או שהן היו מתעוררות לאחר הלחימה, אם זו הייתה מצטיירת כמי שהחמיצה את יעדיה, סוגיה שנברר מיד.

היגד זה מאמץ חלקית את טענתו הקלאסית של ג'ון מולר, לפיה עליה במספר המצטבר של חללים תגביר רגישות, ובכך תחליש את התמיכה הציבורית בפעולה הצבאית.¹⁷ עם זאת, כפי שהראו מחקרים אחרים המצוטטים במאמר זה וכפי שאחדד בהמשך, מספרים בלבד אינם מחוללים שינוי, אלא אם מפרשים אותם בהקשר לאופן שבו מתנהלת הפעולה, למטרותיה ולהישגיה.

היגד שני – רגישות המעוררת מחאה תלויה באופי הלחימה ובפרשנותה הפוליטית

רגישות משמאל יכולה להופיע בצורה של התנגדות להקרבה כאשר זו נראית כחסרת תכלית פוליטית, כמו הטענה כי מלחמת לבנון הראשונה הייתה "מלחמת ברירה" – טענה שתדלקה את המחאה משמאל. רגישות כזו אפיינה את המחאות של "משפחת הבופור", "ארבע אימהות", "חיילים נגד שתיקה" ו"שובי", אם כי למעשה, אפילו תנועת "ארבע אימהות" לא שללה את צדקת נוכחותה של ישראל בדרום לבנון, אלא רק את יעילותה לנוכח המחיר שגבתה. מחאות מהסוג שתואר לעיל יכולות להציע חלופה מדינית או חלופה לא אלימה או כזו הכרוכה בפחות אלימות להקרבה הצבאית (דוגמת התביעות של "ארבע אימהות" או "שובי" להגן על גבולות המדינה מהקו הירוק ובכך גם להפחית את אלימות הצד הערבי). רגישות מימין יכולה לעודד מחאה על קורבן שאינו מוצדק בשל אי-השגת התכלית, כאשר התכלית עצמה, שבעטיה הוקרבו החיים, נתפסת כצודקת. זה סוג הרגישות שהתפתחה בעקבות מלחמת לבנון השנייה. מחאתם הבולטת של מקצת ההורים השכולים בעקבות מלחמה זו לא ביקשה בהכרח לחסוך את הקורבן, אלא להפוך אותו למשמעותי, לכזה המשיג תכלית. הורים שכולים, שִׁמְחוּ על ההסכמה להפסקת אש ללא פעולה קרקעית מאסיבית שתחסל את איום הטילים והרקטות על ישראל, אפילו הביעו (אם כי במשתמע ובדיעבד) נכונות לקורבן גדול יותר, ובלבד שישגי תכלית צבאית משמעותית.¹⁸

המשותף לימין ולחלק מהשמאל הוא, אפוא, הנכונות להקריב, ובלבד שלהקרבה יהיו ערך והכרח. לכן, ארוגות המתים לא מעוררים תחושת מיאוס אוטומטית; התחושה מותנית בנסיבות, כטענתם של גלפי וחבריו. במילים אחרות, האמון כי

הלחימה היא הכרחית ומשיגה את יעדיה יגביר את הנכונות לקבל חללים, וההיפך. זה אשר אירע ב"צוק איתן".

הממשלה והצבא לא רצו מלכתחילה בפעולה קרקעית במבצע "צוק איתן". חשש מנפגעים הניא את ההנהגה הישראלית מפני יציאה למבצע יבשתי, מתוך הנחה שמבצע כזה יחייב הפעלת אש אגרסיבית כדי להקטין את הסיכון לחיילי צה"ל, אך בכך יחשוף את ישראל לביקורת בין-לאומית.¹⁹ לבסוף נגררה ישראל למבצע היבשתי בשל סירוב חמאס להצעה המצרית להפסיק את האש בתום עשרת ימי הלחימה הראשונים. התגלותו של מה שנתפס כאיום המנהרות לא רק העניקה לגיטימיות מבית (ואפילו לחץ פנימי) ובזירה הבין-לאומית לפעולה קרקעית, אלא גם אפשרה למקד את הפעולה באיום שיש לו יעד קונקרטי.

בשונה ממלחמת לבנון השנייה, הפעולה הקרקעית במבצע "צוק איתן" לא נועדה להפסיק את ירי הרקטות והטילים על העורף. פעולה קרקעית שזוהי תכליתה הייתה נכשלת ומצטיירת כלא אפקטיבית, בוודאי בשלביה הראשונים, דבר שהיה מכרסם בצידוק להקרבת חיי חיילים. להבדיל, הקורבן ב"צוק איתן" הוצדק בצורך להסיר איום מוחשי יותר – איום המנהרות – שהשיח הציבורי הציג אותו בצורה דמונית שפרטה על נימי הפחד של הישראלי הממוצע.²⁰

מאמץ לשתק ירי על העורף הוא מעשה שההצלחה שלו מדידה, ולכן גם חשוף לביקורת. לעומת זאת, מאמץ לסלק איום עתידי הוא מהלך שהצלחתו אינה מדידה. מה שהיה מדיד במהלך זה במבצע "צוק איתן" היא הערכת המאמץ הצבאי ביחס למספר המנהרות שנהרסו ולזמן שהדבר דרש. זוהי מדידה של תשומות (מנהרות הרוסות) ולא של תפוקות (שיפור הביטחון) והיא מקלה על היכולת של מקבלי ההחלטות לשכנע את מובילי דעת הקהל בדבר האפקטיביות של הפעולה הנמדדת. לכן, פרויקט כזה כמעט שאינו יכול שלא להצליח, ומעצם טבעו הוא מספק לגיטימיות להקרבה.

ואכן, בציבור היהודי בישראל הייתה עם סיום המבצע הקרקעי הסכמה רחבה (של 92 אחוזים) כי היציאה למבצע הקרקעי הייתה מוצדקת, וכמחצית מהנשאלים בסקרים סברו כי מטרותיו הושגו, לפחות בחלקן.²¹ גם אם במהלך המבצע היבשתי נשמעה ביקורת, הרי שזו התמקדה בזמן שלקח להרוס את המנהרות ובאופן הניהול הטקטי של המבצע, אך לא בעצם צדקתה של הפעולה והמחיר שהיא דרשה.²² סביר להניח שאם המבצע הקרקעי היה מתארך, בעוד שגרף החללים עולה, הייתה מתפתחת רגישות מצמיחת התנגדות, לא כל שכן לו מטרת המבצע הייתה לשתק את הירי על העורף ולא לטפל במנהרות. שונה המצב כשמדובר במבצע בן שבועיים וחצי שלו מטרות בנות השגה.

הממשלה כך תרמה להבניה של שיח ציבורי המנתק את המאמץ הכושל לשתק את הירי על העורף מהמאמץ שנראה מוצלח להרוס מנהרות. מרבית החללים, 44

חיילים, נפלו בפעולה הקרקעית (האחרים נהרגו מהתקפות על ריכוזי הצבא מחוץ לרצועת עזה), אך מותם לא העלה סימני שאלה. לכן, משהפעולה נגד המנהרות מיצתה את עצמה והפוליטיקאים נדרשו לבחור בין סיום הלחימה ובין פעולה קרקעית רחבה לכיבוש רצועת עזה, שתגבה את חייהם של מאות חיילים, הם בחרו באפשרות הראשונה.²³

בנסיבות אלו, הפוטנציאל למחאה לא היה גבוה גם לאחר שתמה הלחימה. בהשוואה בין מבצע "צוק איתן" למלחמת לבנון השנייה, נמצא כי שבעים אחוזים מהציבור היהודי סברו בשבועות שלאחר סיום "צוק איתן" והשגתה של הפסקת האש כי המבצע לא השפיע על הביטחון הלאומי של ישראל או אף הרע אותה; בשבועות שלאחר מלחמת לבנון השנייה סבר שיעור דומה של הציבור היהודי (68 אחוזים) כי המלחמה הסתיימה בהחלשה מסוימת או רבה של כוח ההרתעה הישראלי אל מול העולם הערבי. כלומר, עוצמת הביקורת לאחר מלחמת לבנון השנייה עלתה על זו שלאחר מבצע "צוק איתן", כשרוב הציבור סבר לאחר המלחמה שהמצב הביטחוני הורע בעוד שלאחר "צוק איתן" הדעות על כך היו חלוקות בקרב שיעור דומה של נשאלים.²⁴ ההבדל בין יעדי שתי המלחמות ואופן האמידה של מימושן הוא שגרם לשוני זה, הגם שבשני המקרים כשלה ישראל במאמציה לשתק בדרך צבאית את הירי על אוכלוסייתה, וזה פסק רק בעקבות הסדר של הפסקת אש.

זאת ועוד, במלחמת לבנון השנייה נפלו חיילים במקביל להיפגעות אזרחים מירי חזבאללה ולפגיעה כבדה ברכוש. לעומת זאת, היפגעות אזרחים ורכושם ב"צוק איתן" הייתה מצומצמת הודות ל"כיפת ברזל": שבעה אזרחים נהרגו ב"צוק איתן" (כולל עובד זר וחייל בחופשה) לעומת 44 אזרחים שנהרגו במלחמת לבנון השנייה. כך נותק עוד יותר צידוקו של המוות הצבאי ממידת הצלחתו להסיר את האיום המיידי על העורף. "ההצלחה", במונחי גלפי ושותפיו, הייתה מובטחת, ועימה גם הרחקת התפתחותה של הרגישות למוות הצבאי.

הצדקת המוות הצבאי ניזונה בנסיבות אלו גם מגורם נוסף. אם שוב נידרש למחקר השוואתי, הצגה של נתונים על אובדן חיי אדם אצל האויב מסייעת לריכוך המידע על מות חיילים ולשיפור הדימוי הציבורי של הפעולה הצבאית כמי שאכן מצליחה לממש את מטרותיה.²⁵ כך היה גם במבצע "צוק איתן": סיקור נרחב של הנזק וההרג שנגרם לצד הפלסטיני מילא תפקיד בהצדקת הקורבנות של הצד הישראלי, שמספרם היה נמוך בהרבה מזה של הצד השני. "דובר צה"ל", כתב רביב דרוקר, "מעוניין שנראה את מה שקורה בעזה, כי זה יראה מה צה"ל עושה, יקטין את הלחץ של הציבור על מקבלי ההחלטות לעשות משהו, כאילו שאינם עושים".²⁶ הקושי להצדיק את המוות הצבאי בדמוקרטיה גובר במצבים שבהם חיילים נתפסים כמי שסיכנו את חייהם כדי להגן על אזרחי האויב.²⁷ המדובר במוות שניתן

היה לחסוך לו הופעה מדיניות אש אגרסיבית יותר. לכן, בעקיפין, הצגת אובדנו של האויב מחלישה את הפוטנציאל לביקורת, בפרט בנסיבות שבהן הציבור מצדיק מאוד את השימוש בכוח. כ-93 אחוזים בציבור היהודי האמינו במהלך מבצע "צוק איתן" כי צה"ל עשה שימוש מתאים בכוח, ואפילו בפחות מדי כוח.²⁸ לכן, ניתן להבין איך מראות ההרס וההרג מרצועת עזה לא אוזנו בביקורת פנימית, אלא אף תורגמו במישרין לתחושת הישג.

המצב שתואר לעיל היה הרקע לכך, שכאשר חיילים החלו להיפגע בפעולה הקרקעית במבצע "צוק איתן", מדיניות האש הפכה לאגרסיבית יותר, וזאת כדי להגן עליהם ולו במחיר פגיעה באזרחים עזתיים.²⁹ הנטייה להעברת סיכון מחיילים לתושבי הרצועה גברה במבצע זה ביחס לסבבי אלימות קודמים שם.³⁰ הפוליטיקאים ואנשי הצבא יודעים כי רגישות לחללים מבית תאיץ את סיום המלחמה מהר יותר מאשר לחץ בין-לאומי המושפע מרגישות לפגיעה באזרחי אויב. בדומה לעבר, הנטייה להעברת סיכון חייבה את מקבלי ההחלטות להשתמש בכוח רק משניתן היה לתבוע לגיטימיות גבוהה, בעיקר בזירה הבין-לאומית, להפעלת מדיניות אש אגרסיבית. במקרה זה נשענה הלגיטימיות על סירוב חמאס לקבל את ההצעה המצרית להפסקת אש ועל מיקוד המבצע היבשתי בסילוקו של מה שצויר כאיום המנהרות על יישובי הדרום.

מהיבט אחר, הרגישות לחללים קטנה ככל שתחושת האיום גוברת וההבנה שהשימוש בכוח נועד לסילוקו של איום זה.³¹ אמנם, ב"צוק איתן" הוצבה מרבית האוכלוסייה הישראלית תחת איום החימוש של חמאס, אך היה זה במידה נסבלת. לעומת זאת, במלחמת לבנון השנייה הוצב רק חלק מהאוכלוסייה תחת איום חזבאללה, אבל היה זה איום אינטנסיבי, שהביא אפילו להגירה פנימית. מכאן שקשה להבחין בין רמות משמעותיות שונות של איום, ולכן לא זה המשתנה העיקרי המסביר את ההבדלים בין המלחמות בכל הנוגע ליחס לקורבנות, ובפרט את הצדקתם במבצע "צוק איתן" ואת הביקורת על ריבוי הקורבנות במלחמות לבנון השנייה. יש בכך כדי להעניק תוקף לטיעון באשר לחשיבות הצטיירותה של ההצלחה הצבאית.

כזכור, חשש מנפגעים הניא את ההנהגה הישראלית מפני יציאה למבצע יבשתי ברצועת עזה במהלך מבצע "צוק איתן". זאת מתוך הנחה שמבצע כזה יחייב הפעלת אש אגרסיבית כדי להקטין את הסיכון לחיילי צה"ל, אשר תחשוף את מדינת ישראל לביקורת בין-לאומית.³² לבסוף נגררה ישראל למבצע היבשתי בשל סירוב חמאס להפסיק את האש בתום עשרה ימי לחימה. אך ההנהגה הישראלית יצרה במקביל את הנסיבות המתאימות שנועדו לצמצם את החשש מפני התנגדות ציבורית להקרבת חיילים וזאת באמצעות הפעלת מדיניות אש אגרסיבית, מדיניות שהעבירה כזכור חלק מהסיכון מחיילי צה"ל לאזרחים העזתיים. כאמור, מדיניות

זו זכתה ללגיטימציה בשל סירוב חמאס לקבל את ההצעה המצרית להפסקת אש ונוכח התמקדות המבצע היבשתי בסילוקו של מה שנראה כאיום המנהרות. לכן, ייתכן שחופש הפעולה שעמד לרשות הפוליטיקאים ואנשי הצבא היה רחב מכפי שהעריכו.

היגד שלישי – רגישות לחללים מושפעת מזהות המקריבים ולא רק מקריאה "אובייקטיבית" של המציאות

כפי שהראו מלחמות קודמות, נפילת חיילים מקבוצות חילוניות מבוססות מעודדת קריאה ביקורתית של המציאות. קריאה כזאת עשויה לפתח רגישות שתוביל למחאה, יותר משעושה זאת מותם של חיילים מקבוצות שוליות, מהגרות או דתיות. במילים אחרות, המשתנים המשפיעים על מפלס הרגישות לחללים, כמו תחושת איום, הערכת הצלחה או כישלון של הפעולה הצבאית, ההכרה בצדקת המלחמה ועוד, מתווכים באמצעות מעמדה ומאפייניה של הקבוצה הקוראת אותם. הפוטנציאל לקריאה ביקורתית גובר ככל שהקבוצה מבוססת, ואז גם הצלחה צבאית לכאורה יכולה לקבל פרשנות ביקורתית.³³ יתר על כן, כפי שנאמר בדיון התיאורטי, רגישות תמריץ קבוצות מבוססות לפעול, בעוד שרגישות שתתפתח בקרב קבוצות ממעמד נמוך עשויה להוביל להשלמה פסיבית עם ההקרבה. ואכן, ביטויי מחאה שהונעו מרגישות לחללים הופיעו בעבר בישראל אצל משפחות מבוססות יחסית.

ברוח זו נדרש מיפוי חברתי של החיילים שנהרגו במבצע "צוק איתן".³⁴ להעמקת המשמעות של מיפוי זה מתבקשת השוואה בין "צוק איתן" ובין מלחמת לבנון השנייה (בה נפלו 119 חיילים), וזאת בשל הרכב דומה של הכוח הלוחם ומספר גבוה של חללים, שבמלחמת לבנון השנייה עורר מחאה. ההשוואה מראה שהמגמה החברתית הכללית של ירידה בנוכחות של הקבוצות החילוניות המבוססות במפת החללים – ירידה המשקפת את השינוי בהרכבו החברתי של הצבא – נותרה בעיקרה בעינה. שיעור הנפגעים מקרב קבוצות המעמד הבינוני והחילוני – הקבוצות בעלות הפוטנציאל להצמיח מחאה – היה זהה במלחמת לבנון השנייה וב"צוק איתן". בשני המקרים מדובר בכמחצית מהחללים, אך בכ-15 אחוזים פחות מאשר בשבוע הראשון והקריטי של מלחמת לבנון הראשונה, שהצמיח את המחאה התקדימית. מכאן שלא היה כל בסיס לתחושה הציבורית, לפיה החלוקה של "מנת הדם" במבצע "צוק איתן" הייתה מאוזנת יותר מבעבר. אמנם, בתי הספר התיכוניים של העילית התל אביבית יוצגו במפת חללי "צוק איתן" יותר מאשר במלחמת לבנון השנייה, וגם שניים מבוגרי המכינות הכלליות (שנפלו בלחימה) היו בוגרי מכינות אליטיסטיות (מיצר ומנהיגות בגליל). עם זאת, בידוד ההתיישבות העובדת הוותיקה בתוך המעמד הבינוני הוותיק מראה על ירידה של

שישים אחוזים במשקלה בהשוואה בין שתי המלחמות. נתון זה מזים את התחושה שרווחה בציבור, לפיה היה ייצוג ניכר של התנועה הקיבוצית בין הקורבנות ב"צוק איתן". גם בתוך תנועה זו, החללים שבלטו היו מקרב אלה שהיגרו לקיבוצים ולא בני משפחות ותיקות. יתר על כן, המיפוי הראה עלייה בין שתי המלחמות של כ-25 אחוזים בייצוג הפריפריה החברתית (כולל יוצאי אתיופיה), ועלייה של כחמישים אחוזים בקרב הדתיים, הגם שהיו אלה בעיקר דתיים מיישובים בתחומי הקו הירוק ולא מתנחלים (כשם שגם מרבית בוגרי המכינות הדתיות שנפלו היו תושבי יישובים בתחומי הקו הירוק).

למרות ששיעור הנפגעים מקרב קבוצות המעמד הבינוני החילוני היה דומה במלחמת לבנון השנייה ובמבצע "צוק איתן", המספר המוחלט הנמוך של החללים מקבוצות אלו ב"צוק איתן" – 34 ביחס ל-63 במלחמת לבנון השנייה – הקשה עוד יותר על יצירת מסה קריטית להנעת מחאה, שכאמור, היה לה מלכתחילה פוטנציאל נמוך לאור יעדי המבצע. גם השיעור הנמוך של החללים מקרב חיילי המילואים (15 אחוזים במבצע "צוק איתן" בהשוואה ל-45 אחוזים במלחמת לבנון השנייה) הקטין את התשתית להצמחת מחאה, שהרי במחאות העבר מילאו חיילי המילואים תפקיד מפתח.

הפוטנציאל למחאה יכול היה להתגבר ככל שהיא הייתה ממוקדת באירועים של מוות הנראה כניתן למניעה, דוגמת מיגונם של החיילים במצבים שונים (הבולט ביותר בהקשר זה היה אירוע הפגיעה בנגמ"ש לא ממוגן של חטיבת "גולני" בקרב בשג'א'עיה), אבל, כאמור לעיל, המספר הנמוך של חללים מקבוצות מבוססות הקשה על הצמחת מחאה כזאת. בה בעת, הצטיירות הקורבן כאפקטיבי הקטינה את הסיכוי להצמחת מחאה משורות המשפחות השכולות הדתיות, ששיעורן היחסי עלה, באמור, בכחמישים אחוזים בין מלחמת לבנון השנייה למבצע "צוק איתן". במלחמת לבנון השנייה המשפחות השכולות הדתיות בלטו בייזום מחאה על רקע אכזבתן מתפקוד הצבא והממשלה.

היגד רביעי – הרגישות לחללים מושפעת מאופיו של מודל הגיוס

מודל גיוס החובה בישראל עובר בעשור האחרון שינוי, המעצב אותו כמודל הבנוי יותר ויותר על יסודות ברגניים (מודל סלקטיבי). מודל גיוס ברגני הוא מודל של גיוס חובה, הקל פורמלית על כל האוכלוסייה, אך גם פוטר מחובת הגיוס שיעור גבוה יחסית שלה, אם על בסיס קבוצתי (כמו הפטור לחרדים או לערבים) ואם על בסיס אישי, כמאפיין את דפוס המיקוח האישי בין מגויסים מקבוצות מבוססות ובין הצבא.³⁵ הבררנות חלה לא רק על עצם הגיוס לצבא, אלא במיוחד על ההצבה ליחידות קרביות – הצבה שבהדרגה נושאת אופי של שירות התנדבותי בפועל.³⁶

ככל שמודל גיוס החובה נחלש, נחלשת גם הרגישות לחללים מצד המשפחות, לרבות המבוססות, ורשתותיהן החברתיות. המוות הצבאי נתפס בהדרגה כנובע מבחירתו האישית והמודעת של הפרט ולא מציווי מדינתי. לכן, קטן הסיכוי כי תחושת האובדן תתועל לטענות כלפי המדינה, שאחריותה למוות הצבאי נתפסת כנחלשת חלקית.³⁷ ב"צוק איתן" אף בלטה התופעה של הצגת החללים כחדורי מוטיבציה גבוהה לשרת בצבא: הנופלים לא תוארו כמי שהלכו ליחידות הקרביות מתוך חובה או צו, אלא ככאלה שעשו זאת מרצון, והתקשורת פיארה את גבורתם האישית במנותק משאלת המחיר ששילמו.³⁸ תחושה כזאת מגבילה את יכולת ההורים להתנגד למוות הצבאי ומעצימה את קבלתו. לכך יש להוסיף את המאמץ האפקטיבי שעשו צה"ל ומערכת החינוך בעשור האחרון להתמודד עם שחיקת המוטיבציה להקרבה, בעיקר אצל הקבוצות המבוססות. כניסת הצבא לבתי הספר, "קמפיין המשתמטים" והתחזקות מפעל המכינות הקדם-צבאיות החילוניות/מעורבות ועוד, הם הביטויים לכך.

היגד חמישי - מספר החללים משפיע אך לא מכריע

ויכוח נטוש בין החוקרים בארצות הברית סביב השאלה עד כמה מספר החללים מהווה גורם מכריע ביצירת תפנית בדעת הקהל נגד ההקרבה הצבאית.³⁹ טענתי היא שהמספר אינו מכריע. לשם השוואה, מלחמת ההתשה בתעלת סואץ (1969-1970), שהתנהלה הרחק מריכוזי האוכלוסייה של ישראל ובה נפלו כ־600 חיילים בתוך פחות משנתיים, כמעט שלא עוררה מחאה. בניגוד לה, מלחמת ההתשה הלבנונית (1982-1985), שהתנהלה קילומטרים ספורים מהקהילות האזרחיות בגליל, ובה נהרגו חיילים במספר דומה, עוררה מחאה. מהלכים צבאיים שבעבר זכו להסכמה נעשו לשנויים במחלוקת, לא בגלל שינוי אובייקטיבי במטרות המלחמה ובסיכון שהן נועדו לסלק, אלא בשל יכולתן של הקבוצות המבוססות (בעיקר) לנתק את עצמן מכבלי החשיבה הצבאית ולבחון את קורבן בעיניים ביקורתיות.

אם נידרש לגורם זה בהשוואה בין מלחמת לבנון השנייה למבצע "צוק איתן", ניווכח שוב לראות שהמספר אינו משפיע. אמנם, מספר החללים במלחמת לבנון השנייה עמד על 119, וב"צוק איתן" על 65, אבל הפרש זה בלבד לא יכול להסביר את גל המחאה של הורים שכולים במקרה הראשון מול שתיקה והשלמה במקרה השני. לפנינו שני מצבים קוטביים ולא רצף. המסקנה היא שהגורמים האחרים שהוצגו במאמר זה מילאו תפקיד מכריע בהסבר המחאה או היעדרה.

סיכום

הנסיבות המצטברות יצרו את ההבדל במחאות בין מלחמת לבנון השנייה לבין מבצע "צוק איתן". על פניו, אותם הגורמים שהביאו להתפרצות מחאה המונעת

מרגישות לחללים לאחר מלחמת לבנון השנייה היו אמורים לחולל מחאה גם לאחר מבצע "צוק איתן": מטרת מלחמה עמומות ונזילות, דשדוש בביצוע, כישלון למנוע ירי על העורף, הפתעה מיכולות היריב, ובעיקר מחדלים מבצעיים שהסתיימו במותם של חיילים. אך הנסיבות השונות של שתי המלחמות הביאו לכך שמשפחות החללים ב"צוק איתן" קראו את המציאות בצורה שמרנית ולא ביקורתית. הנסיבות האלה הגבירו את סיכוייה של ההנהגה להצדיק את המוות הצבאי, בעוד שהחלישו את הפוטנציאל לרגישות מצמיחת מחאה: המאמץ הצבאי הצטייר כקצר, אינטנסיבי ואפקטיבי, שיעור ההקרבה של הקבוצות המבוססות היה לא גבוה ומודל הגיוס לבש צורה התנדבותית.

יחסה של החברה בישראל לקורבנות צבאיים הוא אפוא מורכב. רמת הרגישות הינה גבוהה מכפי שהייתה במלחמות שקדמו לקו פרשת המים של מלחמת לבנון הראשונה, והפוטנציאל להצמחתה של התנגדות למלחמה, הנובעת מרגישות זו, נותר גבוה. קביעה זו נכונה בין אם קבוצות חברתיות מגלות רגישות בפועל ובין אם ראשי המדינה והצבא מאמינים בקיומה של רגישות כזאת, אפילו מעבר לפוטנציאל האמיתי שלה. נסיבות ספציפיות מכריעות האם רגישות זו תתפרץ או תיוותר רדומה. המסקנה כי "קורי העכביש" הפכו לעבותות וכי ארונות המתים מעוררים אדישות, נראית לפיכך גורפת מדי.

הערות

- 1 Gabi Siboni, "Operations Cast Lead, Pillar of Defense and Protective Edge: A comparative review," in *The Lessons of Operation Protective Edge*, eds. Anat Kurz and Shlomo Brom (Tel-Aviv: Institute for National Security Studies, 2014), p. 30.
- 2 ירדן סקופ, "מרצים באוניברסיטת ת"א: 'מנסים להטיל עלינו אלם'", **הארץ**, 26 באוגוסט 2014.
- 3 ציפי ישראלי ואלישבע רוסמן, "'בזכותם': התייחסות התקשורת לשאלת מחיר הנפגעים במבצע 'צוק איתן'", **צבא ואסטרטגיה**, כרך 7, גיליון 2, 2015, עמ' 27-45.
- 4 שוברים שתיקה, **ככה נלחמנו בעזה 2014** (2015), <http://www.shovrimshatika.org/tzuk>.
- 5 הוועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון, **דין וחשבון סופי** (ירושלים: משרד ראש הממשלה, 2008), עמ' 106.
- 6 Christopher Gelpi, Peter D. Feaver, Jason Reifler, *Paying the Human Costs of War: American Public Opinion and Casualties in Military Conflicts* (Princeton NJ: Princeton University Press, 2009).
- 7 Udi Lebel, "Postmortem Politics: Competitive Models of Bereavement for Fallen Soldiers in Israeli Society," *Journal of Modern Jewish Studies*, 5, No. 2 (2006), pp. 163-181.
- 8 יגיל לוי, **מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות** (ירושלים: מאגנס, 2010), עמ' 134-144.
- 9 הוועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון, **דין וחשבון סופי**, עמ' 252.
- 10 מיטל עירךיונה ובתיה בן-הדור, "על הרגישות לנפגעים: מבט השוואתי ומקומי, תפיסות מפקדים ומשמעויות לצה"ל", בתוך: **היבטים סוציולוגיים ופסיכולוגיים**

- של פעולת הצבא בתווך האזרחי**, מיטל עירן-יונה, עורכת (תל אביב: המרכז למדעי ההתנהגות, צה"ל, הוצאת במחנה, 2013), עמ' 126-142.
- 11 Yagil Levy, *Israel's Death Hierarchy: Casualty Aversion in a Militarized Democracy* (New York: New York University Press, 2012), pp. 127-145.
- 12 ראו לדוגמה: Martin Shaw, "Risk-transfer Militarism, Small Massacres and the Historic Legitimacy of War," *International Relations*, 16, No. 3 (2002), pp. 343-360.
- 13 Hugh Smith, "What Costs will Democracies Bear? A Review of Popular Theories of *Armed Forces & Society*, 31, No. 4 (2005), pp. 487-512. Casualty Aversion.
- 14 Edward N. Luttwak, "Toward Post-Heroic Warfare," *Foreign Affairs*, 74, No. 3 (1995).
- 15 Gelpi, Feaver, Reifler, *Paying the Human Costs of War*.
- 16 ראו לדוגמה:
Douglas L. Kriner, Francis X. Shen, *The Casualty Gap: The Causes and Consequences of American Wartime Inequalities* (New York: Oxford University Press, 2010); Yagil Levy, "How Military Recruitment Affects Collective Action and its Outcomes," *International Studies Quarterly*, 57, No. 1 (2013), pp. 28-40; Joseph Paul Vasquez, "Shouldering the Soldiering: Democracy, Conscription and Military Casualties," *Journal of Conflict Resolution*, 49, No. 6 (2005), pp. 849-873.
- 17 John E. Mueller, *War, Presidents and Public Opinion* (New York: Wiley, 1973).
- 18 לוי, מי שולט על הצבא, עמ' 151-153.
- 19 עמוס הראל, "שבוע למבצע, ישראל מנווטת אל היציאה", **הארץ**, 15 ביולי 2014.
- 20 Assaf Sharon, "Failure in Gaza," *The New York Review of Books*, September 25, 2014.
- 21 אפרים יער ותמר הרמן, **מדד השלום אוגוסט 2014**,
http://www.idi.org.il/media/3676236/Peace_Index_August_-2014-Heb.pdf;
- Yehuda Ben Meir, "Operation Protective Edge: A Public Opinion Roller Coaster," in *The Lessons of Operation Protective Edge*, eds. Anat Kurz and Shlomo Brom (Tel-Aviv: Institute for National Security Studies, 2014), pp. 131-132.
- 22 ישראלי ורוסמן, "בזכותם", עמ' 36.
- 23 אודי סגל, "נציגי צה"ל לחברי הקבינט: 'מחיר כיבוש רצועת עזה - מאות חיילי צה"ל הרוגים'", חדשות ערוץ 2, 5 באוגוסט 2014.
- 24 אפרים יער ותמר הרמן, **מדד השלום יולי 2006**,
<http://www.peaceindex.org/indexYears.aspx?num=2>; אפרים יער ותמר הרמן, **מדד השלום ספטמבר 2014**,
http://www.idi.org.il/media/3714875/Peace_Index_September_-2014-Heb.pdf
- 25 William A. Boettcher, Michael D. Cobb, "Echoes of Vietnam? Casualty Framing and Public Perceptions of Success and Failure in Iraq," *Journal of Conflict Resolution*, 50, No. 6 (2006), pp. 831-854.
- 26 רביב דרוקר, "התקשורת ומבצע 'צוק איתן'", <http://drucker10.net/?p=2310>,
- 27 Michael W. Reisman, "The Lessons of Qana," *Yale Journal of International Law*, 22, No. 2 (1997), pp. 395-396.
- 28 יער והרמן, **מדד השלום אוגוסט 2014**.
- 29 עמוס הראל, "מאזן הרווח וההפסד של נתניהו ושל מוחמד דף", **הארץ**, 24 ביולי 2015.
- 30 Yagil Levy, "How Israel Shifted Risk from Soldiers to Gazan Civilians," *The Washington Post* - Monkey Cage, August 18, 2015.

- Bruce W. Jentleson, Rebecca L. Britton, "Still Pretty Prudent: Post-Cold War American Public Opinion on the Use of Military Force," *Journal of Conflict Resolution*, 42, No. 4 (1998), pp. 395-417. 31
- הראל, "שבוע למבצע, ישראל מנווטת אל היציאה". 32
Levy, Israel's Death Hierarchy, pp. 37-125. 33
- המיפוי מתבסס על בחינת מוצאם החברתי של החללים בהתאם לסיפורי חייהם וסיפורי המשפחות, כפי שהתפרסמו לאחר מותם בעיתונות האלקטרונית. 34
- יגיל לוי, "צבא העם' נגד גיוס חובה", *משפט וצבא*, 21 (א), עמ' 309-340. 35
- עמוס הראל, *תדע כל אם עבריה: קווים לדמותו של צה"ל החדש* (אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, 2013), עמ' 44-45. 36
- להשוואה ראו: 37
- Yagil Levy, "How Military Recruitment Affects Collective Action and its Outcomes," *International Studies Quarterly*, 57, No. 1 (2013), pp. 28-40. 38
- ישראלי ורוסמן, "בזכותם", עמ' 39. 39
- ראו לדוגמה: 39
- Christopher Gelpi, "How many Casualties will Americans Tolerate? Misdiagnosis," *Foreign Affairs*, 85, No. 1 (2006), pp. 139-144.